

חקלאות א"י ויישובה כביטוי להשגחת ה' בה

לארץ ישראל תכונות רוחניות ותכונות גאוגרפיות. במאמר זה רצוננו להראות כי קיים קשר בין תכונתה הפיזית של הארץ לבין התכנים הרוחניים שלה, של עמה ושל תרבותה.

חקלאות א"י היא בעיקרה חקלאות בעל, המבוססת על מי גשם. לא"י, שלא בשכנותיה, אין נהרות גדולים, פרת או נילוס, זו היא ארץ אשר "למטר השמים תשתה מים..." — התלות בקב"ה, מוריד הגשם, היא בלתי גמנעת בארץ זו.

אף למינים השונים שנבחרו כסמלי תנובת הארץ, משמעות מיוחדת בהקשר זה. 'חקלאות' אינה מייצגת רק את 'עבודת האדמה', אלא גם 'מרעה'. קיים איזון בין שני גורמים אלו, ואנו מוצאים בתקופות שונות את תיאור הארץ כ"ארץ חיטה ושעורה" על יד "ארץ זבת חלב ודבש".

יתכן שקיים קשר בין חלוקת נחלות השבטים לבין אזורי הארץ השונים לעיתים זה מזה בצורה קיצונית באקלים ונוף; וכן בין התפתחותו של שבט מסוים לכיוון זה או אחר, בעקבות השפעת הנוף.

תיאוריה החקלאיים של ארץ-ישראל בתנ"ך

א"י מתוארת בתנ"ך כ"ארץ זבת חלב ודבש", "ארץ דגן ותירוש ויצהר" ו"ארץ שבעת המינים". שני הביטויים הראשונים נפוצים, לעומת השלישי, שמופיע פעמים בודדות. תוכן התיאורים הוא יכול הארץ, והוא מורה על שפע וברכה.

ארץ זבת חלב ודבש

הביטוי "ארץ זבת חלב ודבש" נזכר לראשונה בבמדבר יג, כז, בחלקו החיובי של תיאור המרגלים את הארץ. דומה, שמשמעות המלה 'חלב' ברורה. הקשריה בתנ"ך הם במשמעות חלב בקר.¹ כך גם הבינו חז"ל את הביטוי כפי

1. הרב ראובן מרגליות (המקרא והמסורה, תשנ"ב, עמ' סב-סד) טוען, כי המלה 'חלב' משמעה יין לבן. הוא לומד זאת מההנחה, כי לא יתכן, שהתורה תייחס דבר שבח לדבר שאין גידולו מהארץ, ותתעלם מהצירוף השגרתי של דבש (דבש תאנים, לדעתו) ויין, וכן ממקומות שונים בהם מוצג החלב כמקבילה ליין לבן. אך הוכחותיו אינן מספקות, ואין בהם די כדי לדרות את משמעותה הראשונית של המלה 'חלב'.

שמסופר בגמרא (כתובות קיא,ב), כשמזדמן רבי בר יוחזקאל לבני-ברק: "ראה אותן עיזים שאוכלות תחת לעצי תאנה. ונטף דבש מן התאנים וחלב נטף מהן (מהעזים) ומתערבים זה בזה. אמר: זה שנאמר 'ארץ זבת חלב ודבש'."

'דבש' במקרא, לעתים משמעו עסיס פירות — "ראשית דגן תירוש ויצהר ודבש" (דהי"ב לא,ה). רש"י פירש "כי כל שאר וכל דבש לא תקטירו" (ויקרא ב,יא) — "כל מתיקת פרי קרויה דבש". אך לעתים משמעה של המלה 'דבש' הוא דבש דבורים: "והנה עדת דבורים בגוית האריה ודבש" (שופטים יד,ח). לאיו משמעות מבין השתיים מתכוונת התורה בביטוי 'ארץ זבת חלב ודבש'?

נמצא שאותו ביטוי משמש גם לשלילה. בתוך הפרק העוסק בקללה ופורענות, מנבא ישעיהו (ז,כב): "כי חמאה ודבש יאכל כל הנותר בקרב הארץ." קשה לקבל פירושים המסבירים גם במקור זה את נוכחות הדבש והחלב כסימני ברכה, שהרי הפרק עוסק בפורענות שתבוא ע"י מלך אשור: "ביום ההוא וגלח ד' בתער השכירה בעברי נהר במלך אשור את הראש ושער הרגלים ... כל מקום אשר יהיה שם אלף גפן באלף כסף לשמיר ולשית יהיה" (פסוקים כ-כג). לאיו משתי המשמעויות של הדבש התכוון הנביא בזה?

אם 'דבש' הוא דבש דבורים, הרי שהמתאר את הארץ בביטוי 'ארץ זבת חלב ודבש' מתכוון לאפיין ארץ שהינה ארץ מרעה, שכלכלתה מושתתת על גידול צאן ולא על עבודת-אדמה. בארץ כזו, לא קיימות הגבלות על רעיית צאן. כל הארץ היא אזור מרעה, אין צורך "בברוא היער", שהרי החורש הטבעי מועיל למרעה. אזור זה הופך גם לבית-גידול טבעי לדבורים, ללא התערבות האדם. במידה מסוימת אפשר להבין נימה של קללה בביטוי כזה, כיון שהוא שולל את עבודת הקרקע שבחקלאות, ומותיר מקום רק לגידול החי.

אופייה של "ארץ זבת חלב ודבש", כשדבש מתפרש כעסיס פירות, שונה לחלוטין.² הצביון המוענק לארץ זו הוא שילוב של עבודת קרקע ומרעה. ארץ-ישראל אכן נושאת פוטנציאל למיצוי שתי האפשרויות. יש בה אזורים המתאימים לגידול צאן — הנגב, עבר-הירדן (ראה במדבר לב,א ושמו"א פרק כה) — ולידם אזורים המתאימים לגידולי-שרדה ועצי-פרי.

המנסים לתת פירוש אחד למלה 'דבש' בכל המקורות (לרבות ישעיהו — ראה: נגה הראובני, טבע ונוף במורשת ישראל, נאות קדומים, 1980 עמ' 15-27), אינם מצליחים להסביר את הביטוי בכל הקשריו, שהרי אם מדובר בדבש פירות, מדוע ייחשב לקללה בישעיהו ואם מדובר בדבש דבורים, כיצד ייחשב ביטוי זה לברכה בכל יתר המקומות?

נגה הראובני (שם) מבאר שהביטוי 'ארץ זבת חלב ודבש', מתאר אזורים

2. אהרונ, י. ארץ ישראל בתקופת המקרא, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 28-30.

שאינם מעובדים בידי האדם, והם מכוסים צמחיית-בר. ביטוי זה אכן מסמל את שפע הטוב (בארץ גושן ובארץ-ישראל) כל עת שעיקר מחייתם של הגרים בארצות אלו היה על גידול צאן. אולם לאחר בירוא היערות וההתנחלות החקלאית, הופך ביטוי זה עצמו לסמל של הרס האזורים המעובדים ואובדנו של עובד-האדמה. אך יש בהסבר זה התעלמות מהמשך דברי המרגלים: "כאנו אל הארץ אשר שלחתנו וגם זאת חלב ודבש הוא וזה פריה" (במדבר יג, כז) — בצד התיאור "ארץ זאת חלב ודבש" מוזכר פריה של הארץ, כלומר אין כל סתירה בין 'ארץ זאת חלב ודבש' לבין ארץ המתבססת על עבודת האדמה.

ע"פ הסבר זה רק לדורות הראשונים היה מקנה, אך במקורות יש עדויות להמשך גידול מקנה (בצד עבודת אדמה) גם בתקופות מאוחרות יותר. נראה על כן, שאין משמעות אחת לביטוי 'דבש', אלא יש לפרשו בדרכים שונות על פי ההקשר בפרשות בהן הוא מופיע.

א"י הינה ארץ חקלאית. התורה מרגישה את הקשר שבין גידולי הקרקע לאמונתנו ואורח-חיינו הדתי בארץ. מצוות רבות תלויות בעבודת-אדמה. החגים קשורים לעונות חקלאיות (אין חג בחורף!), ולכן, מעיקרו רומז הביטוי "ארץ זאת חלב ודבש" למשמעות השנייה שהצגנו — ארץ המשלבת בין מרעה לבין עבודת-אדמה.³ שילוב זה בא לידי ביטוי בכרכת יעקב ליהודה: "תכלילו עינים מיין ולבן שנים מחלב" (בראשית מט, יב).

הנביא ישעיהו מנצל את המשמעות האמביוולנטית של הביטוי, כדי להמחיש את הפורענות. בסגנונו של ישעיהו מוטיב ידוע של קללה, שנושאת בחובה את הברכה, כשהעוקץ טמון בהבנת המלה 'דבש'. אותו ביטוי, כשהוא חיובי הוא מורה על איוון בין גידולי-קרקע לבין מרעה, אך יכול הוא להתפרש כביטוי שלילי (במשמעות של דבש דבורים) בהצביעו על ארץ מרעה בלבד. הנביא מנבא שהארץ תיחרב, עציה ייגדעו ע"י מלך אשור, כרמי הגפן ייהפכו לשדה-קוצים, והרי לך תיאור של ארץ חקלאית שחרבה והפכה ארץ יער ומרעה.⁴

ארץ דגן תירוש ויצהר

הביטוי 'ארץ דגן תירוש ויצהר' כולל את שלושת המרכיבים הבסיסיים של המזון: דגן — לייצור הלחם, תירוש — לייצור היין, המשקה החשוב בימיקדם ("ומלכיצדק מלך שלם הוציא לחם ויין" - בראשית יד, יח), ויצהר

3. רוזנסון, י. מארץ ישראל של מעלה לארץ ישראל של מטה. אגוד המדרשות ללימודי יהדות וא"י, תשנ"ב, 70-73.

4. לאחר גלות אשור ניתן למצוא רמזים לעובדה ששררה בשומרון — "וישלח ה' בהם את האריות" (מלכים ב יז, כה). ניתן להבין נס זה כניצול סכנה קיימת — לאחר שתושבי השומרון נטשוהו, ניצח החורש את היישוב, ומשם הגיעו האריות.

— שמן זיתים. כמקורות שונים מוזכר תיאור זה כמגדיר את עיקר יבול הארץ, כגון: "ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש ואספת דגנך ותירושך ויצהרך" (דברים יא, יד).

ארץ שבעת המינים

תיאור הארץ הכולל בתוכו את כל שבעת המינים — חיטה, שעורה, גפן, תאנה, רימון, זית ותמר — מציין, שלא בקודמו, שפע חקלאי. הוא כולל מעבר למינים ההכרחיים גם גידולים שנועדו לתענוג. מקומו של תיאור זה הוא בפרק ח בספר דברים. בפרק זה, מזכיר ה' לבני ישראל את דרך הנהגתם במדבר "... ויאכילך את המן אשר לא ידעת ולא ידעון אבותיך, למען הודיעך כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם, כי על כל מוצא פי ה' יחיה האדם." דרך הנהגת ה' את העם במדבר היתה ניסית. האדם לא נצרך להתמודד עם קשיי יומיום. הקשר עם הקב"ה היה ישיר. משום כך, מובע באותו פרק החשש, כי בבוא העם ל"ארץ נחלי מים עינות ותהומות ... ארץ חטה ושערה ...", הוא עלול לשכוח את אלוקיו, ולכן: "השמר לך פן תשכח את ה' אלקיך". בעת שהקב"ה מונה את כל שבעת המינים, הוא מאפיין בכך את הארץ המספקת את צרכיו הבסיסיים של האדם יחד עם תוצרת שנועדה לסיפוק תענוגותיו — כל זאת לאחר התערבות האדם בתגובה היוצאת מן הארץ — כביכול, אין עוד צורך בקב"ה.

האם נכללו בשבעת המינים כל עצי הפרי הטיפוסיים לארץ-ישראל? בבראשית מגיא מצוה יעקב את בניו "קחו מזמרת הארץ בכליכם והורידו לאיש מנחה, מעט צרי ומעט דבש נכאת ולוט כטנים ושקדים." המנחה אשר אמורה לשקף את כל טוב הארץ, אינה כוללת את רוב שבעת המינים (ואולי — תלוי בפרשנות המלה "דבש" — אף לא אחד מהם), ומאידך גיסא כוללת פירות אחרים. יתכן ששבעת המינים לא נמנו כאן, והרשומים כאן הם דוקא אלו שזקוקים להם בעת רעב, כיון שהם מינים הנשמרים שנים רבות. על כל פנים שבעת המינים אינם איפוא בהכרח המינים הבלעדיים המסמלים את א"י. מהו, אם-כן, הקריטריון לפיו נבחרו שבעת המינים?

נראה, כי קריטריון זה אינו כולל את המינים המסמלים את כלל עצי-הפרי האופייניים לארץ, אלא דוקא את עצי-הפרי המאפיינים את הגוון הגיאוגרפי אקלימי של ארץ-ישראל. במקומות שונים נתנו חז"ל ביטוי להשפעת הגוון הטופוגרפי על החקלאות באזורים השונים: "לפי שחלק להם את הארץ, ונתן ליהודה ארץ שהיא עושה שעורים; ולבנימין ארץ שהיא עושה חיטים — אעפ"כ כללן אלו באלו, שיהיו אוכלין אלו משל אלו" (תנחומא, ויחי טז). וכן: "נוח לו לאדם לגדל לגיון זיתים בגליל, ולא תינוק אחד בארץ-ישראל" (בראשית רבה כו, ו). גידולי השדה בא"י מאפיינים את העמקים, פירות האילן — את אזורי ההר, והתמרים אופייניים לעמק הירדן ולסביבות ים-המלח.

עובדה מפליאה זו, של ארץ אחת בעלת שטח קטן יחסית, המאחדת

כמה אזורים בעלי אופי גיאוגרפי אקלימי שונה, ומכאן גידולי קרקע שונים, נושאת בחובה, מלבד היופי, גם סכנה, סכנת התפארות ותחושת "כוחי ועוצם ידי", אולי, לכן, מזהירה התורה לאחר תיאור שבעת המינים: "פן תאכל ושבעת ... ורם לבבך ושכחת את ד' אלוקיך" (דברים ח, יד).

סכנה נוספת היא סכנת השוכטיות. האזורים הגיאוגרפיים השונים עלולים להיות 'גבולות' המפרידים בין שבטים.⁵ עם ישראל צועד על חבל דק — הוא מחולק לשבטים בעלי אופי שונה ורקע יישובי שונה; ומאידך, הוא אמור לתפקד כעם שלם בעל אינטרסים זהים והנהגה אחת. בהמשך ספר שופטים ניכרת בעיית ה'שבטיות' והיעדר האחידות, בעיה שעולה במלוא חריפותה בסיפור "פילגש בגבעה". יתכן, שבדי לסמל את האחדות, מצווה העם כולו לעלות לרגל לירושלים,⁶ ולהביא ביכורים מלוא הסל. הביכורים כוללים את שבעת המינים המסמלים את אחדות הארץ, כמו גם אחדות העם.

"ארץ אשר עיני ה' אלוקיך בה" — חקלאות הבעל בארץ-ישראל

ארץ-ישראל הינה "ארץ הרים ובקעות". אין בה נהר גדול אחד המנקז את מימיה ומאפשר קיום חקלאות שלחין. מי הגשמים זורמים מראשי ההרים למישור, ורק שם קיים שפע מעיינות יחסי. אופי גיאוגרפי אקלימי זה, שונה מאופן של שתי הממלכות משני צידי הארץ, מצרים ומסופוטאמיה, בהן קיימת חקלאות שלחין. חקלאות, המתבססת על נהרותיהן הגדולים, הגילוס במצרים, הפרת והחידקל במסופוטאמיה.⁷ לאיכר הישראלי, שלא כשכניו היושבים על גדות הפרת והנילוס, אין כל וודאות אם המים העומדים לרשותו יספיקו להצלחת החקלאות. היא תלויה בירידת הגשמים, התלויה בחסדי שמים, ואינה קבועה.⁸

5. חז"ל הרחיקו לכת עוד יותר, בעינם את האופי הגיאוגרפי השונה של חבלי הארץ — "רשב"י אומר: י"ב ארצות ניתנו כנגד י"ב שבטי ישראל, ולא שוו טעם פירות ארצו של זה לטעם פירות ארצו של זה" (ספרי עקב, יא).

6. יתכן, כי עצם בחירתה של ירושלים היה נסיון להתגבר על בעיית השבטיות. ירושלים נבבשה בימי דוד, דור לפני בניית בית המקדש. נוסף על כך, היא על הגבול שבין יהודה לבנימין. מסיבות אלה לא נקשרה ירושלים בתודעת העם כשייכת לשבט מסוים, וניטרליות זאת מקנה לה יתרון כבירה מדינית ודתית של כל ארץ-ישראל. מיקומה הפזי של ירושלים באזור ספר המדבר, בין המדבר להר מרמז גם הוא על 'שלום' בין חלקי הארץ השונים כל-כך.

7. אברמסקי, ש'. "מבוא לגיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל", קתדרה, 31, כסלו תשמ"ד, אריאל, ירושלים, עמ' 17.

8. התייחסתי אל א"י כארץ בה רווחת חקלאות הבעל, אך אין להתעלם מהאזורים (הקטנים אמנם) בהם שלטת חקלאות השלחין — עמק הירדן, אזור גינוסר. אזורים אלה, מתוארים בהרחבה אצל יוספוס פלוניוס, מלחמות, תרגום י"ג שמחוני, עמ' 269.

מים משמים הם גורם שאין לאדם יכולת השפעה עליו. בכך דומה הגשם לתופעות-טבע אחרות — שמש, ירח וכוכבים — שבעקבות חשיבותם וחוסר תלותם באדם, הפכו לאלילים בתרבויות שונות. גם לגשם נודעה משמעות דתית עמוקה. הקב"ה מתואר הרבה כתנ"ך כמוריד הגשמים — "ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש", "ונתתי גשמיכם בעתם", "כי אם הרוה את הארץ והולידה והצמיחה".⁹

אך בעוד שהשמש ושאר המאורות הם גורמים סטטיים, הרי שהגשם במקורו — הענן — הינו נייד, וקשה יותר לעובדו (מעניין, שדווקא הגשם — הקשה להגשמה — נקרא בשם זה). יתכן שהגשם, בהיותו גורם דינאמי, מעורר חשיבה עמוקה יותר כאשר למקור כוחו. בדברים פרק יא עומד הכתוב על אופיה החקלאי המיוחד של ארץ-ישראל, ונראה, שהוא מכון להכרה זו: כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה, לא כארץ מצרים היא אשר יצאתם משם, אשר תזרע את זרעך והשקית ברגלך כגן הירק; והארץ אשר אתם עובדים שמה לרשתה ארץ הרים ובקעות למטר השמים תשתה מים; ארץ אשר ה' אלוֹקֵיך דורש אותה.

לכאורה כוונת הפסוק היא, כפי שפירש רש"י, "לא כארץ מצרים היא — אלא טובה הימנה"; אך מפרשים רבים אחרים הבינו את ההשוואה שעורך הכתוב באופן אחר. הרמב"ן הסביר: "... וצריכה מטר כל השנה. ואם תעברו על רצון ה' ולא ידרוש אותה בגשמי רצון, הנה היא רעה עד מאד, ולא תיזרע ולא תצמיח." כלומר, ההבדל בין ארץ-ישראל לבין מצרים הוא בתלות שיצר הקב"ה בינו לעם-ישראל על-ידי השוני הגיאוגרפי בין הארצות (ארץ ישראל — אין בה נהר מרכזי).

ואכן, בהמשכו של הפרק מפורט הקשר בין דרישת ה' את הארץ ויזוּפיה הגיאוגרפי של ארץ-ישראל. בפסוקים ג-טו מתוארת התנהגות חיובית של העם, ובעקבותיה שפע חקלאי — "ונתתי מטר ארצכם בעיתו". לעומת זאת, בפסוקים טז-יז מתוארת התנהגות שלילית, ובעקבותיה: "ועצר ה' את השמים ולא יהיה מטר".

בספרי הנביאים והכתובים דוגמאות רבות לקשר שבין התנהגות העם לבין ירידת הגשמים. אליהו מנבא לאחאב: "חי ה'... אם יהיה השנים האלה

9. יש שנטה לבאר את השם 'שדה בעל' כשם הקשור בתפיסה האלילית שהאל 'בעל' הוא האחראי על השבת הרוח והורדת הגשם (וילנאי, ו'. אריאל אנציקלופדיה לידיעת ארץ ישראל, כרך א', תל-אביב, תשל"ו, עמ' 979-981) אולם אם כך, השימוש בשם זה ע"י חז"ל (למשל, משנה שביעית ב,ט, ובצירוף 'שדה הבעל' במשנה בבא-בבא גא) הוא בלתי סביר. חז"ל עצמם ביארו (בבלי, מועד קטן ב,א) שהלשון היא מעין הכתוב בפסוק "כי יבעל בחור בתולה" (ישעיהו סב,ה). גם ביטויים אחרים מתחום הגשמים לקוחים מעולם הפריה והרבייה, כגון: רביעה (באשר לעונות הגשמים השונות).

טל ומטר כי אם לפי דברי" (מל"א יז, טו). ירמיהו (יד, ג) מתאר את הבצורת הנוראה: "ואדיריהם שלחו צעיריהם למים באו על גבים ולא מצאו מים שבו כליהם ריקם בשו הכלמו וחפו ראשם." וכן עמוס ד, ז: "וגם אנכי מנעתי מכם את הגשם בעוד שלושה חדשים לקצור." מול הקללה מופיע הגשם כמוטיב חשוב בגאולה העתידה: "והורדתי הגשם בעיתו גשמי ברכה יהיו ונתן עץ השדה את פריו והארץ תתן יכולה" (יחזקאל לד, כו-כו).

בנבואות האזהרה והפורענות ניתן לעמוד על הקשר שבין עבודה זרה לבין ירידת הגשמים. מחד גיסא, מאפשרים תנאיה הגיאוגרפיים-אקלימיים של ארץ-ישראל יצירת קשר הדוק בין העם לאלוקיו — הרגשת התלות בחסדו של ה' בהורדת הגשם עשויה לחזק את האמונה בה'. אך מאידך, פתוחה הדרך בפני יושב הארץ לעבוד אלילים שאחראים בעיניו על הורדת הגשמים. כאן אולי גדול הפיתוי לכך יותר מאשר בכל ארץ אחרת, בה אין לדאוג לגשם. ביטוי לפיתוי העצום בעבודת אלילים, ובמיוחד האל 'בעל' האחראי על הורדת הגשם, ניתן לראות בהתנצחות שבין אליהו לבין ארבע מאות נביאי הבעל על הר הכרמל (אחת ממושבות ה' בעל' בארץ).¹⁰ האירוע מתנהל בעיצומו של רעב ובצורת (אשר, כאמור, אירעה בשל עבודת הבעל). אליהו מעוניין להוכיח לכל מי הוא האל האמיתי האחראי על הורדת הגשם. תפילתם של נביאי הבעל אינה עומדת להם. תפילתו של אליהו לאלוקי ישראל והעולם, אשר אינו תלוי בזמן ומקום, פועלת את פעולתה, והגשם יורד.

מצב היישוב בארץ-ישראל כנגזר ממצבו של עמ-ישראל

ההדרגתיות שביישוב ארץ-ישראל עליידי עמ-ישראל מתקופת ההתנחלות ועד המלוכה כיבוש הארץ בתקופת ההתנחלות הצריך כוחות נפש ואמונה רבה בה'. דור יוצאי מצרים, אשר גילה מורך לב עד כדי רצון לשוב מצרימה, כלה במדבר. בניהם הם אלה אשר נכנסו לארץ וכבשוה. בתקופה זו, נכבשו בעיקר עבר-הירדן וחבלי ההר. רוב הערים הכנעניות שבמישור ובעמקים לא נכבשו.¹¹ היישוב היהודי העיקרי התמקד באזור ההר, אך גם שם נותרו מובלעות כנעניות רבות.

בתקופה שלאחר מות יהושע, חלה האטה בקצב ההתפשטות.¹² אם בספר

10. על הפולחן האלילי הכנעני, ועל הטריטוריה השונה שעליה משפיע כל אל, ראה: ציפר, ע'. והכנעני או בארץ, מוזיאון א"י, תל-אביב, תש"ן.

11. אהרונ, י'. "ארץ ישראל בתקופה הכנענית המאוחרת ובתקופת ההתנחלות הישראלית", בתוך: תולדות ארץ-ישראל, בעריכת יואל רפל, הוצ' משרד הביטחון, תשמ"ה עמ' 150-152.

12. אליצור, י'. דעת מקרא, יהושע, הוצ' מוסד הרב קוק, עמ' 10-24.

יהושע (יז,יב) תירץ הכתוב את אי־כיבוש העמק בחוסר יכולת — "ולא יכלו בני מנשה להוריש את הערים האלה" הרי שבשופטים (א,כז) מסתפק הכתוב באמירה "ולא הוריש מנשה", וניתן לקרוא בין השורות את אי־שביעות הרצון מכך, שהשבטים (להוציא יהודה ושמעון), לא נענו לציווי הכתוב "והורשתם את הארץ וישבתם־בה כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה" (כמדבר לג,ג). הכתוב אכן צופה היטב את האדישות של העם בבואו לארץ ואת הפיתוי שאכן נכנעו לו — להשלים עם עמי כנען ולהתערב בהם — "ואם לא תורישו את יושבי הארץ מפניכם, והיה אשר תותירו מהם לשכים בעיניכם ולצנינים בצדיכם" (שם, גה). אזהרת הכתוב מתבררת כמדויקת להפליא. ספר שופטים, בו לא ממלא העם את חובתו להמשיך הכיבוש, הוא ספר, המגולל את ההיטמעות הדתית בעמי כנען, עבודת אלילים, ואת חטאי עם־ישראל בעניינים שבין אדם לחברו — חטא פילגש בגבעה.

אזורי הר אפרים והגליל יושבו בהדרגה. מול תיאור הר אפרים כבראשית (יב,טו-יז,כ,לג) כאזור שאוכלוסייתו דלה, כפי שהוכיחו גם המקורות הארכיאולוגיים, עולה מספר שופטים תמונה של אזור שוקק חיים. היישוב המאסיבי באזור ההר בתקופה זו היה בגדר מפנה חשוב ביישוב הארץ. על צפיפות היישוב בתקופה זו עלתה רק ההתיישבות בתקופה הביזאנטית. גם הגליל, שמתואר בתחילת ספר שופטים (א,ל-לג) כתחום יישוב יהודי וכנעני, הופך לאזור שליטה יהודית, כפי שנלמד מהחופשיות בה נע ברק בתוכו.

השאננות וחוסר המוטיבציה לכיבוש באו לידי ביטוי במישור החוף. אמנם ישבו שם חלק משבטי־ישראל, כפי שעולה משירת דבורה הנביאה — "ודן למה יגור אניות" (שופטים ה,יז), "אשר ישב לחוף ימים ועל מפרציו ישכון" (שם) — אך הם היו מוקפים בכנענים, ונראה, שויתרו על אפשרויות הכיבוש באזורים אלה. הם הסתפקו בדו־קיום עם הכנענים שבאזור. טמיעתם ורצונם בהמשך שיתוף־פעולה עם הכנענים, גרמו להם שלא להיענות לקריאת דבורה לבוא לעזרת הלוחמים. משמעותו של הפסוק המתאר את הסכנה שבא־הורשת הכנעני מתבררת היטב לאור נתונים אלה — "השמר לך פן תכרות ברית ליושב הארץ אשר אתה בא עליה, פן יהיה למוקש בקרבך" (שמות לד,יב).

במשך התקופה הנ"ל נהנו אולי חלק מהשבטים מאחוזה ומשיתוף־פעולה עם הכנענים, אך בארץ הפלישתים, אשר היוו כוח יציב, איתן ובעל השפעה ניכרת על עמי כנען, הפך האיום "פן יהיו למוקש בקרבך" מוחשי עוד יותר. לא רק אזור המישור נותר בידי הכנעני. בתקופת התגברותו של שלטון הפלישתים עלה בידם להציב נציבים גם בערי בנימין.

מהו הלקח המוסרי שניתן להפיק מדרך ההנהגה האלוקית שגרמה להתרחשויות שתוארו לעיל? נראה, שהעיתוי בו הגיעו הפלישתים לארץ ברור מבחינה זאת. העם היה נרפה, ולא עסק בהורשת גווי הארץ, כפי שצווה, והתערב בגויים, כחשבו שזהו הפתרון הכלכלי־מדיני הטוב ביותר. והנה, באה המציאות וטופחת על פניו.

הפלישתים, אשר הביאו עמם את רכב הברזל, לא הסתפקו במישור והתקדמו אל עבר לשפלה. לכן נאלץ שבט דן לעזוב את נחלתו בשפלה ולנדוד צפונה. אזור ההר הוא היחיד בו ישב העם בבטחון יחסי. ואכן, אנו מוצאים בתנ"ך התייחסות מיוחדת לאזור ההר. רוב סיפורי האבות, המופיעים בספר בראשית, מתנהלים על קו פרשת המים ובנגב. משה שאף לראות את 'ההר הטוב' (דברים ג, כה), בעוד ואזור המישור לא נזכר כלל. בהמשך כיוון הקב"ה את התנאים הפוליטיים כך, שלא יאפשרו ישיבת-קבע במישור.

מבחינה רוחנית, מנין היחס המיוחד הזה לאזור ההר? הסבר מסויים לכך ניתן למצוא בדיאלוג שבין אברהם לבין לוט טרם פרידתם. אברהם הציע ללוט לפנות ימינה או שמאלה. ימין ושמאל הם צפון ודרום. תחום הבחירה שמציע אברהם ללוט, אם כן, מוגבל לאזור ההר — צפונה או דרומה, אך לא לשאר אזורי הארץ שממזרח וממערב. אך לוט בוחר במזרח. באזור הכיכר, המתואר כ"גן ד". בחירתו ברורה לאור הנתונים הפיזיים המצויינים שבאזור זה. אך ההליכה לכיכר גרמה לריחוק מוסרי, נוסף על זה הפיזי. דווקא באזור כיכר-הירדן התרחשו הפשעים המוסריים הנוראים בעניינים שבין אדם לחברו. אולי על רקע זה תובן הדרכתו של אברהם ללוט בתחילת דרכו לפנות לאזור ההר; ומכאן הכוונה ה' את עמ-ישראל להר. אזור כיכר-הירדן, כמו אזור מישור-החוף, הינו מצוין מבחינה פיזית. עד כדי כך, שהאדם אינו מרגיש בו את מידת התלות הרצויה בקב"ה. שם, בדומה לארץ הנילוס, אין צורך להתפלל לגשם — המעיינות מספקים את צרכי החקלאות והמחייה.

מול אזורי שפע אלה, באותה ארץ עצמה, נמצאים הנגב והמדבר. בתקופות שונות ברחו לאזורי המדבר יחידים וחבורות, שרצו ניתוק מהעולם — אם מפאת רצונם להזדכך בנוף הבראשית, שיד אדם לא נגעה בו; ואם בשל פחדם מהשלטון. הרגשת השאננות, שקיעה בחומרנות, שמביאה לשכחת האלקים (כיכר-הירדן, מישור-החוף), כמו הכריחה אל המדבר וההנורות מחיי טבע תקינים, אינם דרך התורה.¹³

היישוב בהר ממצע בין הדרישה לתלות מסויימת בקב"ה לבין השתדלות האדם. מחד גיסא — אין שפע מעיינות, ויש להתפלל לגשם; ומאידך — יש מקום לפעילות חקלאית מצד האדם.

בדיעבד, נודעו גם יתרונותיו הפיזיים של היישוב בהר. התנחלותם של

13. למרות שהמדבר לא יועד ליישוב, ניכרת במציאותו השפעה רבה על התרבות היהודית — "לנוף זה היתה השפעה מרחיקת-לכת על רמיון העם וספרותו. הוא העניק את התחושה לתושביה הקדם של ארץ יהודה, שהם חיים על סף החידלון וכאילו הרגיש מה דק הגבול המפריד בין החיים למוות. הוא נטע במתבונן את היראה כלפי היושב במדומים, שבכוחו בלבד לברוא שני אזורים כה סמוכים, ועם זאת, כה מנוגדים זה לזה" (סמית, ג"א. "גיאוגרפיה הסטורית של ארץ-ישראל" קרום, 31, עמ' 42).

שבטיישראל בהר הביאה תמורה יסודית בתולדות הארץ, והטביעה את חותמה על תולדות עמישראל. בפעם הראשונה נושבה הארץ ברובה באופן אינטנסיבי, והחללים שבין עמקי הארץ השונים נתמלאו ביישובים. התפתחות זו, לא רק שהכפילה את שטח האדמות הנעבדות בארץ והרחיבה וחזקה את יכולתה הכלכלית, אלא ששימשה גם גורם מסייע ממדרגה ראשונה לאיחוד הארץ למדינה עצמאית אחת, דבר שהושג בתקופה הישראלית בפעם הראשונה בתולדות הארץ. יישוב חבלי ההר סייע לבטחונה של הארץ בגבשו עורף מוגן באופן טבעי ומרוחק מצירי הדרכים הבינלאומיות בעמקים. הודות לו, ניתן היה לעמוד ביתר הצלחה כנגד מסעות הכיבוש מבחוץ.¹⁴

בהתבצרותם של בניישראל בהר היה גם יתרון רוחני. השהות בהר גרמה לריחוק מסוים מהנכרים ומתרבותם האלילית. בהתיישבות ובעבודה הרבה בהר היה משום כור-ההיתוך של העם כתחילת דרכו בארצו.¹⁵ בכתוב עצמו מופיעה גם סיבה טכנית, שבגללה חלו עיכובים בתהליך הכיבוש — "לא אגרשנו מפניך בשנה אחת, פן תהיה הארץ שממה ורבה עליך חית השדה" (שמות כג, כט).

מאוחר יותר, במקביל להתבצרות הרוחנית של העם ולקראת בנית בית המקדש, הגיע השלטון היהודי בישראל לשיא הקפו הטריטוריאלי. כבושי דוד ושלמה כללו את כל השטח שבאזור תפסת, שליד ברך הפרת, ועד עזה הפלישתית (מלכים א ה, ד).

רצף היישוב היהודי בארץ מהתקופה הביזאנטית ועד ימינו, מול ארעיות השלטון בארץ.

דעות החוקרים נחלקו בשאלת צפיפות האוכלוסייה היהודית בארץ עד לתקופה הביזאנטית. המקור ההסטורי הכתוב, המציין את מספר תושבי הארץ בתקופה קדומה יותר, הינו יוספוס פלביוס.¹⁶ להערכתו, היו בארץ יותר מארבעה מיליון נפש, ערב החורבן. אבייונה¹⁷ טוען, שבארץ-ישראל המערבית ישבו בתקופה הביזאנטית שלושה מיליון נפש. ספראי¹⁸ מעריך, שהיו כאן שניים וחצי מיליון נפש. לעומתם מגיע ברושי,¹⁹ לאור חישובים שערך על

14. דה האן, י. תולדות ארץ ישראל מהכיבוש הרומאי ועד הכיבוש הבריטי, ת"א, 1936, עמ' 152.

15. עיונים בספר יהושע, הוצ' החברה לחקר המקרא, ירושלים.

16. מלחמות ב.כח, עמ' 583, שם נכתב, כי בגליל 60,000 לוחמים. ממקום אחר נלמד, שהגליל היווה חמישית מכלל הארץ, ולכן מגיעים ל-2.5 מיליון נפש.

17. אבייונה, מ. "סקירה על צפיפות האוכלוסין וכמותם בארץ-ישראל העתיקה", בתוך: מסות ומחקרים בידעת הארץ, ת"א-ירושלים, תשכ"ד, עמ' 122-124.

18. ספראי, ז. ארבל, נ. ארץ ללא עם, תל-אביב, תשמ"א, עמ' 83.

19. ברושי, מ. "בושר הנשיאה של ארץ-ישראל בתקופה הביזאנטית ומשמעותו הדמוגרפית", בתוך: אדם ואדמה בארץ-ישראל הקדומה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, תשמ"ו.

צריכת מזון ממוצעת לנפש ויכולתה של החקלאות מקסימלית של הארץ, למיליון תושבים בשנת 541 לספירה. לכל הדעות, היה זה מספר שיא בתושבי הארץ עד לימינו. אפילו לפי חישובו של מגן ברושי, רק בשנת 1931, לאחר 1390 שנה, חיו שוב בארץ כמיליון תושבים.

תהליך הירדללות האוכלוסיה בארץ מקביל להרעת מצב היהודים בארץ ולהתרחקותם מכל עצמאות פוליטית ודתית, החל מחורבן בית המקדש ודרך מרד בר-כוכבא, שמיעט את היהודים לכדי שליש מאוכלוסיית הארץ. לאחר השקט היחסי עד אמצע המאה הרביעית, עם ניצחון הנצרות והתמסדותה בארצות הנשלטות ע"י האימפריה הרומאית, הורע עוד יותר מצב היהודים — הרומאים היכו ביהודים, כפרים רבים נמחו, ויהודים רבים ברחו.

השיא בהשפלת היהודים והגבלתם חל במאה הרביעית, עם ביטול מוסד הנשיאות. במאה החמישית היהודים כבר לא היוו גורם מדיני בעל חשיבות. כאמור, במקביל להרעה במצבם של היהודים (בימי יוסטיניאנוס — שנת 527 — גזירות המרת דת) התדרדר גם מצב השלטון והיישוב בארץ. ארבע מאות שנות המלחמה בין הממלכה הנוצרית ביזנטית לבין הממלכה הפרסית גרמו להרעת מצבן של שתי הממלכות. את החולשה זו ניצלו הערבים, כשכבשו את הארץ בשנת 634. השלטונות הנוצריים ראו בא"י ארץ קדושה אשר יש לטפחה. בניגוד להם, השלטון האיסלמי לא התייחס לארץ-ישראל כאופן דומה. המקומות הקדושים לאיסלאם נמצאים בארצות-ערב. אמנם, תוך שהותו בארץ, טיפח השלטון יחס של כבוד לארץ, גם מבחינה דתית, אך יחס זה היה מותנה בכיבוש ובהשפעות זרות, ואינו מצוי בתרבות האיסלאמית המקורית. לקראת סוף המאה התשיעית עבר השלטון מבית החליפות העבאסית אל בירות רחוקות — בגדד וקהיר — עובדה שדחקה את ארץ-ישראל עוד יותר מהמפה הפוליטית. שלטון העבאסים גרם להידלדלות מספר התושבים בארץ, לנטישת החקלאות ולעזיבת הגג ע"י הנכטים. עובדות אלה, שימשו קרקע פוריה לחדירת שבטים בדואים לארץ. ארץ ישראל חדלה להיות יישות גיאוגרפית פוליטית עצמאית, והפכה להיות ארץ מעבר בין כוחות פוליטיים שונים.

במאה ה' 11 נכבשה הארץ על-ידי הצלבנים, אמנם לא לתקופה ארוכה, אך ארוכה דיה כדי שתטביע רישומה בארץ. בתקופה זו, היה ניסיון שהצליח (לתקופה קצרה) להקים שלטון עצמאי בארץ. ארץ-ישראל הקדושה לנוצרים נתפסה בארץ בעלת חשיבות עצמאית, ולא כפרובינציה של ממלכה אחרת. במאה ה' 13 נכבשה הארץ על-ידי הממלוכים. הממלוכים לא היו בעלי תודעה לאומית דתית, המקשרת אותם לארץ-ישראל. הם היו עבדים מארצות לא מוסלמיות, שטופחו על-ידי המוסלמים והיו לחייליהם הנאמנים. את העזובה הרבה של הארץ בתקופה זו, תאר הרמב"ן:²⁰

20. יערי, א' (עורך). מסעות ארץ-ישראל, מסדה, ירושלים, 1977, עמ' 72.

ומה אגיד לכם בעניין הארץ, כי רבה העוובה וגדול השיממון, וכללו של דבר, כל המקודש מחברו חרב יותר מחברו. ירושלים יותר חרבה מן הכל, וארץ יהודה יותר מן הגליל.

פוטנציאל הייצור של הארץ לא נעלם מעיני תייריה למרות העוובה, כפי שכותב פליקס פאברי:²¹ "הארץ יכולה היתה להיות טובה ופורייה, אילו היו אנשים לשכון בה ולעבדה, אך חלקה הגדול של ארץ הקודש הוא מדבר". ניתן, אם-כן, לסכם את התקופה המוסלמית בתקופה, אשר בה הידרדר בעקביות מצבה של ארץ-ישראל.

גם בארבע מאות השנים הבאות, תחת הכיבוש העותמאני, לא שפר חלקה של הארץ. היא המשיכה להיות פרובינציה (או, יותר נכון, פרובינציות, שהרי חולקה למחוזות) של השלטון בדמשק וצידון, שבטים בדואים פשטו על הארץ והרסו את חקלאותה. הרוון וולוני מתאר את הארץ בשנת 1785:²² "האיכרים מסיגים בלי הרף איש את גבול רעהו, משחיתים את הדגן, הדורה, השומשום ועצי הזית וגוזלים את הכבשים, העזים והגמלים". ובשנת 1876 כתב מרק טווין ביומנו:²³

ארץ שממה, שאדמתה עשירה למדי, אלא שכולה עולה שמיר ושית מרחב דומם ואפל, יש כאן עוובה שאפילו הדמיון אינו יוכל להעניק לה תפארת חיים ומעש ... בשום מקום כמעט לא היה לא עלה ולא שיח ... ארץ-ישראל יושבת בשק ואפר, מרחף עליה כישופה של קללה ששדפה את שדותיה ואספה את תעצומות כוחה באזיקים.

בשלהי התקופה העותמאנית, בסוף המאה ה-19, ובימי המנדט הבריטי התעצם היישוב היהודי בארץ. הבריטים בהצהרת בלפור הכינו את הקשר הנצחי שבין עם ישראל לארצו, ועם תקומת מדינת-ישראל נסגר מעגל. ארץ-ישראל החלה ללבוש מחדש את תפארתה הקדומה. אם נקבל את ההשערות באשר למספר תושבי הארץ בתקופה ההלניסטית ביואנטית, הרי שבתקופות אלו כבר עבר מספר התושבים היהודים בארץ כל מספר שהיה בתקופות קדומות יותר.

מסקנות אמיתיות מתיאור העוובה ששררה בארץ, יוסקו רק אם נראה את הפסיפס בשלימותו ונתעלה מעל הגורמים הנקודתיים לחילופי השלטון (כ" 14 פעמים ב" 13 מאות) ודילדול האוכלוסיה. מתולדות הארץ בתקופה זו עולה במלוא אימתה תמונה, הממחישה את האיום שהיה לברכה "השיממתי

21. על מסעותיו של פליקס פאברי ראה: מ' איש שלום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל, עם עובד, תל-אביב, 1979, עמ' 245-246.

22. כץ, ש'. "הנוכחות היהודית בארץ-ישראל", בתוך: פרקים בתולדות ארץ-ישראל, משרד החינוך והתרבות, משרד הביטחון, תשמ"ב, עמ' 113-114.

23. שם, עמ' 112.

את הארץ ושממו עליה אויבכם" (ויקרא כ, לד) כפי שפירשו הרמב"ן. במשך כל שנות גלות העם מארצו, שמרו היהודים בדביקות על רצף יישובי הארץ כשהיו להם כל התנאים ההגיוניים לנוטשה.²⁴ לעומת זאת, שום שלטון שקם כאן, לא ראה בארץ יישות גיאופוליטית נפרדת (להוציא את השלטון הצלבני הקצר, אך גם הוא אינו עומד בתנאי הבא). תושבי הארץ, להוציא היהודים, לא ראו אף פעם בארץ-ישראל את ביתם הלאומי.²⁵

24. דינור, ב"צ. "תולדות היישוב כבעיה הסטוריוגרפית", בתוך: פרקים בתולדות ארץ-ישראל, משרד החינוך והתרבות, משרד הביטחון, תשמ"ב, עמ' 67-69.

25. השל, א'. "עמידה מתמדת על זכותנו", בתוך: ישראל הווה ונצח, משרד החינוך והתרבות, אגף הנוער, ירושלים, תשל"ה, עמ' 69-70.